

TALAJVISZONYOK A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN.

(Részlet a Homan-Szekfü-féle Magyar Történet most megjelenő V. kötetéből.)

AZ UTAZÓ, kit hivatalának keserves kötelességei Magyarország területén visznek át a XVI. vagy XVII. században, ha még oly közömbös is lelkében a magyar sors iránt, sajnálkozás nélkül nem tudja megtenni útját. Diplomáták és hadvezérek csak úgy, mint kíséretükben járó papok és orvosok megdöbbenve észlelik a pusztulás szörnyű mértékét, melynek benyomásától nem tudnak szabadulni. Az az ország, mely Mohács előtt paradicsomnak tűnt fel idegenek előtt, a török hódítás századaiban csak sajnálkozás tárgya: elpusztult, tönkretett vidék, melyet az utas nem egyszer temetőnek nevez.

Ez idegenek nem tévedtek: a török korszaknak magyar tája lényegesen más vonásokat mutat, mint a XV. században, s ezek az új vonások, a háború és idegen uralom következtései, együttvéve a magyar föld és a rajta lakó nép példátlan elhanyaglásának jelei.

Mert nemcsak az emberek, hanem a föld is, melyen járnak, a talaj is, melynek terményeiből táplálják magukat, ki van téve az emberi történet folyamán előhaladásnak, javulásnak és visszafejlődésnek, vigasztalan dekadenciának. Aminthogy a magyar honfoglalás és Szent István társadalomrendező munkája nyomán addig elhagyott vadon területek a kor színvonalának megfelelő mezőgazdasági kultúra alá vétettek, s ezzel az őstermészet, melynek arcán a korábbi lakók, húnok, avarok uralma nyomokat nem hagyott, most maga is emberivé szelídült: talaj és ember ez egymáshoz hajlása adta meg a lehetőségét annak, hogy a négy folyó hazájában, a Kárpátok félkörében európai kultúra álljon elő. A talajt az ember, a magyarság tette vadonból emberivé, akarattal, gondolattal, munkával; most pedig, amikor e magyar akarat megtörik, szellem és munka kimerül, kiszorul az idegen kézre esett területről, a föld maga is visszaesik korábbi állapotába, újra műveletlen vadonná változik.

A magyar földnek ez elvadulása a török hódoltság területén már a XVI. század közepén megállapítható. Egyenes következtése annak, hogy Győr—Buda—Debrecen vonalától délre a magyar lakosság kipusztult, s nem lévén több emberkéz, mely a falvak határait évről-évre megművelje, az úthálózatot fenntartsa, átvette uralmát a Természet, mely most ismét az embertől függetlenül, emberi célokra nem hajtva termelte ki a maga új növényvilágát, sőt klimatologikus változásait is. Áll ez különösen a Nagy-Magyar-Alföldre, ahol régebben, leszámítva a kún puszták vidékét, falu falu mellett állott, s ahol a középkor kezdetének erdős-lápos jellege, éppen az emberi ész és szorgalom támogatásával, mindeddig még megmaradt. Tudjuk, hogy a terjedő magyar telepedéssel kapcsolatban a Duna-Tisza és a Tisza-Maros vidékén e túlsok erdő egy része már kipusztult: a sűrűn egymás mellett ült falvak és mezővárosok lakói egyrészt legelő miatt, másrészt már szántóföld céljaira is kivágták vagy felgyújtották a határuk belső részein levő erdőket; mindet azonban nem tudták

kiirtani. A középkor második felében így állott elő az az alföldi tájkép, melyet azóta sem lehetett többé elővarázsolni: sűrűn egymás mellett magyar telepek, melyeknek román és gótikus templomtornyai kifehérltek a környező zöld mezőből és a távolabbi zöld erdők közül. Erdő még mindig volt annyi, hogy a humidus éghajlat megmaradjon, s ne adja át helyét a tipikusan pusztai, szaharai szárazságnak.

Ez a változás a török hódítás következményeként állott elő. A falvak elpusztultak, ember és háziállat elhagyta a tájéket, futva menekülve, vagy török rabságban. Látni fogjuk, hogy huszonöt-harminc falu helyén egyetlen emberi település, közepes lakosságú város maradt, melynek néhány ezer lakója 2—300.000 holdat, azaz lakatlan pusztát mondhatott immár magáénak. Az ember távoztával megkezdődött a füvek uralma, a talaj begyepesedett, itt elhomokosodott, ott elszikésedett; az Alföld egy nagy ugarrá vált, melynek a megmaradt erdők nem tudtak többé elegendő nedvességet szolgáltatni; a pártartalom fogytával újra megjelent tehát a puszta, melyet a régi századok magyarjai örökre száműzni véltek a magyar földről. De ez a puszta csak most lett igazán puszta: nem a honfoglalás korának fűben és vízben gazdag ősvadonja, hanem tipikus «pontusi» puszta, másodlagos, emberkéz formálta, azaz emberpusztítástól létrehozott kultúrformáció, melyben itt szikes, ott homokos, másutt gyeses területek sorakoznak egymás mellé, s fa és víz és emberlakások helyett legfeljebb törpeerdőt tud magából kitermelni. Ezen az aridussá vált klímájú pusztaságon a mezőgazdasági üzem régi fajtái is elhanyagoltak, s mint látni fogjuk, földművelés helyett állattenyésztés és ennek is a legprimitívebb fajtája, az istálló nélküli, ridegmarhatartás nyújtott a megfogyott számú lakoságnak táplálékot.

Az Alföld pusztajellege, pusztai növényzete, pusztai száraz éghajlata, melyben forró hőségek kemény hidegekkel változnak, fátlansága, víznélkülisége mind a török korszak terméke, tehát a török hódítás következménye. Ugyanezen ok más vidéken, más geológiai és növényföldrajzi előzmények után másként hatott, de a korábbi kultúrviszonyokhoz képest ott is hanyatlást, pusztulást hozott magával. A császárnak és magyar királynak követei Komáromtól Nándorfejérvárig dunai hajókon úsztattak le, s e hosszú utazás unalmi közt elég idejük maradt a partokat megfigyelni. A hajózást a Csepelszigettől lefelé igen megnehezítette a sok Dunaág, melyek szabályozatlanságukban a hajósok ügyességét próbára tették: sekélyes helyek, zátonyok szorították keskenyre a hajózható vizet, s ebben is fatörzsek, örvények leskelődtek. A kiöntések közt szigetek, rajtuk ősi vadságban élő erdők. Emberi lakóhelynek nyoma sincs, az utasok első és uralkodó benyomása a borzasztó magányosság, az elhagyatottság érzete. *Horror* és *tristis facies* és *solitudines horridae* a jelzői az elhagyott vidék «szomorú», «borzasztó» arcának, s e jelzőkkel nemcsak a dunai utazók leírásában találkozunk; a Dunántúlnak ma oly kies vidékei, a Balatontól délre és keletre, hasonló képet nyújtanak. Jellemző a török hódítására, hogy a déli Dunántúl viszonyai egyenes folytatását képezik a Duna-Szávától délre élő balkáni viszonyoknak: a lovon vagy tengelyen járó utas észre sem veszi, hogy Magyarországból átkerült a Balkán-félszigetre, mindenütt ugyanazon égetés, pusztítás, elhagyatottság képe. Tolna körül a XVI. század közepén minden leégett és puszta; Bánmonostora: egykor kedves hely, ma elpusztítva, lakatlan. Üres; a Duna-Száva vonalán régi kultúrájának nyomai, valamikor a domboldalakon szántók, szőlők terültek el, ma minden puszta és műveletlen. És az emberi, itt mindenütt magyar kultúra nyomait már majdnem elfödte, alig felismerhetővé tette az

újonnan felburjánzó vad növényzet, melyet az utasok egyhangúlag bozótnak jellemeznek. A Duna jobbpartján «tövisbokor» nőtt be mezőt, szántóföldet, szőlőt; *veprium horror*, *verwachsen*, *Heide* a kifejezések, melyek latin és német útleírásokban Tolnától délre, a Balkánba bemenet a tájék jellegét meghatározzák. Pécestől délre, Eszék és Dárda vidékén oly nagy a fű, hogy egész hadcsapatok elbújhatnak benne, a Szerémség tiszta «Heide», egyenes sík pusztá, benőve bozóttal, melynek egyhangúságát csak még szomorúbbá teszik elhagyott, leégett, már begyepesedő faluhelyek, vidám szőlőknek, szántóföldeknek itt-ott felbukkanó nyomai.

Ezek a megfigyelések a XVI. század közepét jellemzik, tehát már ekkorra kész volt a pusztá, a Heide, az a fogalom, mely azután a legújabb időkhöz felbontthatatlanul összefüggött Nyugatnak Magyarországról alkotott képzetével. Ezek a képek a török pusztítás csodálatos intenzitását mutatják: 25—30 esztendő elég volt, hogy a magyar táj képét, a föld felszínét és a talajviszonyokat gyökeresen felforgassa. Utóbb, az ötvenes évektől a tizenöt éves háborúig sokkal rövidebb idő folyt le, semhogy a török korszakot ilyképp bevezető első nagy pusztulás bármiképp is jóvátehető lett volna. A század második felében, a háborút megelőzőleg csakugyan hasonló megfigyelések állanak rendelkezésünkre, a Dunántúl és a Szerémség széles területei ekkor is «Heide» még, rajta csupa szétrombolt falu és kastélyrom, épület sehol, úgyhogy a karavánokban járó emberek a pusztán kénytelenek éjszakázni. A tizenöt éves háború a pusztítást csak még súlyosabbá tette, s egyúttal területi mértékét is kibővítette: Budától északra, keletre eső vidékek, a Tisza-Körös-Szamos szöge ekkor váltak hasonlóképpen lakatlanná. A pusztá, fű, tövisbokor könyörtelenül tovább ette magát a magyar mezőgazdaság talajába, s a következő XVII. századra már készen volt a magyar pusztá, mint gazdasági alakulat, melyet területileg itt-ott megpróbált ugyan még a török földesúr is visszaszorítani, de nagyobb eredmény nélkül.

Az Alföld homokos, szikes, vízszegény pusztajellege, a dunántúli vidék lakatlan bozót volta kiegészül egy harmadik tájfajtaival, s ez a mocsár, ingovány, vadvizek, szabályozatlan folyók állandó kiöntéseit feltűntető területek. Ma már tudjuk, hogy a középkor is sokhelyütt megtartotta azon vizes, mocsaras, lápos jellegét az országnak, mely a honfoglalás korában megvolt, s így a magyarságra is átszállott. A középkor okleveleiben folyton patakokkal, vizekkel, halastavakkal találkozunk, melyeket ma hiába keresnénk a térképen. Ezek a vizek azonban lakott telepek igájában voltak, az ember meghódította és folytonosan kihasználta őket, a halastavak gondozásban állottak és mindegyik mellett ottlaktak az emberek, akik a halgazdaságot kihasználták s ez magánjogilag kötelességük is volt. A török korszakban itt is elhagyja a földet a dolgok értelmes szabályozója az ember, a vizek úr nélkül terjeszkednek, s versenyt fálják fel a homokkal, a szikesekkel, a bozóttal, a korábban emberi lakhelyeket, a mezőgazdasági kultúra helyeit. A szabályozatlan vizek uralma ilymódon kisebbiti a magyarság lakhelyeit még azon túl is, hogy az Alföldön és a Dunántúl a két említett formáció, pusztá és vadonbozót terpeszkednek szét. A Tisza felső folyásának mellékfolyói állandó árterülettel bírnak, mely alig fogható többé e korban az eke alá; a Bodrogköz csupa víz, sőt a Rákócziak nagy munkácsi és szentmiklósi uradalmainak is nagy csapása az árvíz, mellyel emberi kéz nem bír többé. De a Szamos és Körös folyóvidéke is egészen más képet mutat, mint manapság. A hegyek karéjából a magyar síkra kilépő folyók lomha vizeikkel csakhamar megállanak, tavakká szélesülnek, s ahol ma a szemtermelő mezőgazdaság legjobb földjei terülnek el, ott az állóvizekben magányos halászok

gyakorolják ősi mesterségüket és a ma tipikusan szárazföldi, vízi tájképnek akkori lakossága csónakon kénytelen a szomszéd városba utazni. Így terjed Sarkadtól Gyuláig síkvíz, melyet később a «megmérhetetlen sarkadi tónak» emlegetnek, s ezen át folyik némely térkép szerint a Fekete-, de a Fehér-Körös is. Nagyszalonta, a XVI. században igen kis község, erdők és ma már ismeretlen négy folyó közt fekszik, mocsaras vidéken, hozzáférhetetlenül; a nagy utak, Aradról Váradra, Gyuláról Váradra, a XVII. században is kénytelenek elkerülni. Békés és Doboz községek lakói, mikor a békési bég határigazítás miatt egybehozza őket, hajókon találkoznak, a terület erdőből, halászó vizekből, nádtermő helyekből áll. Hasonlóképen vizen át történik a közlekedés Csaba, Gyula, Békés között, hol ma tanyák közt nyoma sincs a víznek: a sásos réteken át csónakon járnak, a Körös vizei, s velük összefüggő megszámlálhatatlan ér árasztja el az egész szarvasi síkságot, s így érthető, hogy az ecesdi lápon, az alibunári mocsárvidéken kívül a Tisza felső folyásától, a Bodrogtól kezdve szinte megszakítás nélkül húzódik le délnek, az országhatár, az Alduna felé ez a vízi övezet, mely kelet felé csatlakozik az Alföld homokos, pusztai vidékeihez. A víz azután siet kitermelni a maga sajátos állatvilágát: szúnyog, béka, vízimadár, farkas lakik a ma búzatermő síkságon, az állóvizek kigőzölgéseiből állandó mocsárlázak törnek elő, a lakosság, ha újonnan próbálják a falvakat betelepíteni, tavasszal lázakkal küzd s a pokolvar lokalisan épűgy uralkodik akkor, mint manapság a víztelen, már pusztajellegű tanyaterületeken a tüdővész.

A kecskeméti pusztáról, amint ez a török korszak után megjelenik, ma már a néprajzi kutatás eredményeként világos képünk van: víz, láp, homokbucka, törpenövényzet alkotják e kép egyes vonásait, s a nép nyelvében különböző ma már többé-kevésbé kiveszett kifejezések élesen elhatárolják e pusztai táj jellegzetes részeit. Vízeres laposok, tocsogós kelők, haragoszöld sömjékek, szénás szittyók, zombékos turjánok, síksós bogárcsirtavak, ragyás vakszíkek, gyöps szigetek, kopár siványok, hegyes-völgyes buckák, ezeken a pusztai növények, nyárjasok, borovicskák, sefü-sefa-félék, a homokon királydinnyék, s ökörfarkkórók, a mezőn ördögszékér, mit a szél hajt, a siványokon árvalányhaj, hozzá a jellegzetes fauna: a nádasokban rókák, sasok, bíbicek, vízcibék, gémekek, gólyák, vadgalambok: ezek adták meg a kecskeméti pusztának pusztajellegét, mielőtt azt tanyarendszerek, kisbérletekkel, munka alá vonták volna. Képzelmünk el ezt a pusztát az Alföld széles vidékeire, s képzeljük el ez aránylag szelíd, mert legalább ridegmarhatartásra alkalmas pusztajellegű sokszorososan elvadítva: lakatlan pusztává, feneketlen lápos mocsárrá, mérhetetlen tavakká, s csak így kapjuk meg a török korszakbeli Magyarország azon területeinek képét, amelyeket korábban, a török hódítás előtt, a magyar kultúra évszázadokon át megmunkált.

Az Alföldön nincs ezeréves pusztai terület, az Alföldet pusztává csak a török hódítás tette, pusztai jellegét a XVI. század mutatja először.

Az ország többi részén a talajviszonyok nem mentek át hasonló végzetes változáson. A Duna és Tisza mellől északra és keletre kisugárzó török hatalom elől a keresztény lakosság a Kárpátok hegyes vidékeibe vonult, Felső-Magyarország, dunántúli nyulványával és Erdély, északi hatalmi körével nemcsak a magyar nemzet politikai életformáit alkotják e két században, hanem egyúttal a település új medencéivé is váltak. A Kisalföld, a Dunántúl, a Kassa körüli völgyek megteltek lakossággal, felszíva a török elől menekülteket, akik nagy tömegekben, egy századnál tovább szinte megszakítás nélkül özönlöttek e nyugalmasabb vidékekre. Így vált lehetővé a Felvidék erdős hegyvidékeinek fokozottabb igénybevétele a mezőgazdaság céljaira, melyhez hasonló processzust

az északkeleti felföldön, valamint Erdélyben, magyar és szász földön egyaránt megfigyelhetünk.

Erdőből, felgyujtva vagy kivágva, legelővé vagy szemtermelő majorsággá igen sok vált e korszakban a királyi Magyarország területén, de általános javulásról itt sem beszélhetünk. A folytonos háborúk itt is megtették a magukét: török-magyar háború, tatár-teelés, de még erdélyi fejedelmi támadás után is szinte szabályszerűen jelentkeznek az éhhálal, bizonyítékául annak, hogy e hadi mozdulatok nyomán az illető vidéken senki sem aratott. Ily átmeneti csapások mellett egyes, a török szomszédságban fekvő vidékek már mélyrehatóbb változásokon mennek át: a Dunántúlnak Sopron—Szombathely vonalától keletre és délre fekvő részei, a Kisalföld, Érsekújvár körül és előtte, továbbá a török torkában fekvő szlavon-horvát megyék, egészen Körösig és Zágrábig hosszabb ideig tartó háborúkban az Alföld pusztulásához hasonló vigasztalan képet mutatnak. A Dráva és Száva közén a szerémségi bozóthoz Nyugat felé őserdők öve csatlakozik, benne mocsarak, majd vadonszerű legelők, melyekben új, balkáni jövevények ezer- és tízezerszámra legeltetik birkáikat, minden rendezett erdőművelés lehetetlenné tevőit. Tovább északra a Bakony rengetegei megint emberek nélkül, magukra hagyva terjeszkednek Győr és Buda felé, tőlük délre Székesfejérvár felé és messze azontúl, az állóvizek, mocsarak sárvize uralkodik, északon pedig a Duna ágai, a Rába és Rábca vízhálózata vetélkednek kultúra-építkezésben a Tiszával és Körössel.

Ezekre a vidékekre: a dunántúli mocsaras területekre, a Duna kiöntéseire a Csallóköztől Budáig, továbbá a Nagyalföld északi részeire, a kecskeméti és kúnpusztáktól felfelé vonatkoznak azon megfigyelések, melyek szerint már a XVI. század második felében is mindezen, korábban a magyar telepedés központi fészkeit alkotó vidékek már annyira egészségtelenek és emberi lakásra alkalmatlanok, mint akár Oláhország dunai vidékei, avagy egyes távoli, tropikus gyarmati országok. Legalább is ez a benyomása az erre járt német orvosoknak, természetvizsgálóknak, akik 1566-tól kezdődőleg folyton újra és újra megállapítják, hogy elsősorban a Duna és mellékfolyóinak kiöntései miatt az elmosarasodás nagy léptekkel halad előre, az erdők a mocsarakban elpusztulnak, visszafejlődnek, a talajnedvesség abnormissá lesz, forró napok hideg éjszakákkal váltakoznak s a mocsaras kigőzölgések rosszindulatú lázakat, járványokat termelnek. Az 1566-ban Szigetvár megsegítése helyett Győr körül álldogáló német sereg orvosai mindezt így látják, mint a tizenöt éves török háborúban, majd a felszabadító hadjáratokban ittjártak is. Az idegen zsoldos katonaságot a török fegyveren kívül még nagyobb mértékben pusztítja ez a mocsaras klíma, minek következtében Magyarország a «németek temetője» lesz. A járványok, különböző tifózus lázak közt csakhamar fellép a «magyar betegség», a «morbus Hungaricus», melynek legrégebb nyoma 1542-ből van, amikor a Budavár elfoglalására jött s a pesti mocsarakban táborozó német hadseregnél jelentkezett. Az 1566-i hadjárat után a hazatávozó katonák behurcolták Bécsbe is, ahol nagy halálozást okozott, majd pedig onnan Németországon, Hollandián át Angolországba is átcsapott. A betegség okozóját egykorú megfigyelők egyhangúlag a talajviszonyokban látják: a sok kiöntés, álló víz a Magyarországon ekkor már állandó nyári és őszi nagy hőségben megromlik, egészséges ivóvíz sehol sincs, a katonák romlott halat esznek, rossz bort, rossz vizet isznak; nagy területeken átvonulva sehol élelemre nem találnak, s mikor végre egy-egy lakott telephez közelednek, éhségtől, szomjúságtól hajtva megrohanják, felprédálják azt; a marhát rosszul süelve félig nyersen falják, ami mind elősegíti

e tábori hagymászerű betegség gyors és halálos terjedését. Ha azonban ilyképen Magyarország megromlott talajviszonyai járványokat okoznak az ittjárt idegen seregekben, viszont ezek a seregek, megfertőztetve e hagymázás lázaktól, maguk is hatalmas kórokozóvá lesznek és egész országrészeket fertőznek meg. A német hadak rendtelensége, táborainak egészségtelensége és piszkos volta állandósította e betegségeket magyar földön, s ha a sereg ki is vonult az országból, kórokozó baktériumai itt maradtak a bennszülött lakosság fertőzésére. A német táborokban 10—15, nem egyszer 20.000 ember is élt együvé zsúfoltan, mindenemű higiénikus berendezés híján, ürülék, hulla, dög mindenfelé, a holttesteket nem ásták el elég mélyen, úgyhogy például az esztergomi új temetőt 1598-ban férgek lepték el. A mocsarak különben maguk is kitermelik férgek és rovarok myriádjait, a szabadban tanyázó katonák ki vannak téve bolha, szúnyog, fülbemászó csipéseinek, békák inváziójának. Nem csoda tehát, hogy az amúgy is maláriás talajviszonyok közt súlyos vérhasok — dysenteria Pannonica — terjednek el, s a «magyar betegség» is ehhez hasonló, kiütéses, foltos hagymáz, mely ellen az akkori higiénikus viszonyok közt alig tudnak az idegenek védekezni. Szerintük a magyar «aer» mindennek az oka, az egész földön nincs rosszabb Magyarország levegőjénél.

A valóságban a talajviszonyok ez elvadulását az idegenek sokkal súlyosabban érezték, mint a bennszülöttek, a magyar lakosság. Ez utóbbi már a század végén ösztönösen védekezett a mocsárlég, mocsárvíz hatása ellenében, s legalább két generáción át ki lévén téve e káros behatásoknak, életmódjában hozzáalkalmazkodott és szinte már immunissá lett. Mialatt a német zsoldosok mint legyek pusztulnak a magyar betegségben, addig a magyar jobbágylakosság és katonaság alig kapja meg e világosan contagiosus, járványszerű betegséget. A magyarok, s velük a török végvárok őrségei óvatosabbak étel-italban a németeknél, a húst jobban kisütik, a tisztaságra többet adnak, nem rohanják meg az úton előkerülő tócsákat, mint a németek, akik békával teli állóvizekbe, pocsolyákba is belefeküsznek, hogy minél többet és gyorsabban ihassanak belőlük; a magyar inkább bőrtömlőt hord magával, teli iható vízzel. Emellett állandó védekezési módja a fokhagymaevés, vizet csak fokhagymára iszik, s általában a magyarnál a hagyma már nem élvezeti, alkalmi cikk, mint az ittjárt németeknél, hanem annyira mindennapi eledel, akárcsak a kenyér. Míg tehát a talajviszonyokban a malária és vele vegyesen fellépő mindenemű hagymázos láz, anyagcserével is összefüggő járvány a megromlott országban szinte endémikussá válik, addig a bennszülött magyarság hozzáedződik e keserves viszonyokhoz és testi erejét, egészségét csorbítatlanul adja át későbbi nemzedékeknek. A borítal az, amihez e maláriás világban a magyar köznép, hajdú is mindinkább hozzászokik, a rossz ivóvíz helyett: bor és fokhagyma védelme alatt a magyar katona, az idegen orvosok véleménye szerint, étkezésben nem tart ugyan mértéket, de még sem árt neki.

Nem említjük itt a különböző epidémiákat, pestist, pestisszerű lázakat, vérhas, diphtériát, rosszindulatú anginákat, melyek e két században Európa egész lakosságát könyörtelenül tizedelték: mindezek általános európai bajok, időnkint az észszerű kultúra legmagasabb fokán álló London lakosságát épügy kipusztították, mint Lengyelország vagy Törökország vidékeit. A halálos kimenetelű forró lázak magyar fajtája, a morbus Hungaricus, a lues Pannonica is csak azért érdekel itt bennünket, mert bizonyosságot szolgáltat azon végzetes változásokat illetőleg, amelyeken Magyarország talaja, éghajlata, földje néhány évtized alatt keresztülment.

Bármennyire hiányosak is adataink, s bármennyire nehéz, sőt lehetetlen is határozott vonalakkal elhatárolni a térképen a talajromlások szíkes, homokos, mocsaras, pusztaszerű formáit, politikai történetünkkel kapcsolatban teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy itt a nyugati és közép európai történetben szinte páratlan eseménnyel állunk szemben. Szó sincs róla : a történetek összefüggését tekintve, nem a természet győzte le az embert, hanem az ember maga adott át a természet vad játéknak egy régi, százados munkával kultúrált területet. Kelet és Nyugat küzdelmében a rabszolgatartó török állam ragadván magához a győzelmet, a magyarság európai civilizációjának nyomai is kipusztultak s helyükön a talajviszonyok fentírt változásai következtében kultúrától mentes, kultúraellenes puszta terjedt szét. Az embernek pedig újra meg kellett kezdenie a harcot a természet e szabályozatlan s romboló erejével szemben s ha ma anyagi kultúránk kifejlődésének nehézségein tőprengünk, ha Alföldünk szaharai hőségét, átmenetnélküli klímáját, szíkes területeit, nehezen javítható homokbuckáit és alig szabályozható vízereinket számbavesszük, mint egyúttal szellemi emelkedésünk akadályait is : akkor ne a természetet okoljuk, hanem ezt a két századot, mely a török elleni védelem állandóságában a magyar kultúrával együtt a magyar klímát, a magyar földet és talajt is, széles területeken, többé alig javíthatóan megrontotta.

Szekfű Gyula.